

Молодь - Україні

Youth to Ukraine

Наукові записки молодих учених
Ужгородського державного університету
scientific transactions of young scientists
of Uzhhorod State University

1994

Том 4

Volume 4

Закарпатський Молодіжний Демократичний Союз
Закарпатський Центр соціальної служби для молоді
Українська асоціація студентів-істориків
Ужгородський державний університет
історичний факультет
кафедра історії України
юридичний факультет
кафедра історії та теорії держави і права

Молодь - Україні

Наукові записки молодих учених
Ужгородського державного університету

Том 4

Ужгород:

Закарпатський Центр соціальної служби для молоді

1994

Роман А. Офіциньский,
аспірант кафедри історії України

ЗАКАРПАТСЬКА МИНУВШИНА У ФРАНКОМОВНОМУ СВІТІ (XVIII - XIX СТ.)

Франкомовний світ здавна цікавився українським етнічним простором. Книга безпосереднього свідка воєнних подій середини XVIII ст. інженера і картографа Гійома Левассера де Боппана "Опис України" (Руан, 1660) впродовж багатьох десятиліть, як і "Історія війни проти Польщі" (Париж, 1663) П'єра Шевальє та "Літопис Малої Росії" (Париж, 1788) Жана-Бенжа Шерера, була єдиним авторитетним джерелом, до якого зверталися дослідники минулого України.

Дослідження Проспера Меріме (1803-1870) про запорізьке козацтво - "Українські козаки та їхні останні гетьмани" і "Богдан Хмельницький" - прийшли до французького читача тоді, коли в західноєвропейських науковців пробудився інтерес узагалі до слов'янського фольклору, культури та історії. Через декілька років після появи "Богдана Хмельницького" П. Меріме побачили світ розвідки Альфреда Рамбо про Остапа Вересая, Еміля Дюранд і, окремо, Луї Леже про Тараса Шевченка і т.д.

Тема українсько-французьких відносин знайшла чільне відображення у творчій спадщині визначних представників вітчизняної науки другої половини XIX - середини XX ст., зокрема, І. Франка, В. Горленка, І. Боршак і В. Січинського. Розробкою важливих аспектів даної теми продовжують займатися сучасні фахівці - Іван Вергун, Володимир Маруняк, Густав Цвенгрос, Ярема Кравець, Володимир Матвіїшин, Олександр Кураєв та ін.

У цьому контексті поважне місце у творчих зацікавленнях франкомовного світу посіло Закарпаття, його поточне життя і минушина. Вчені та громадські діячі Степан Росоха, Олександр Мицюк, Ілько Боршак, Августин Штефан, Михайло Гресько і Ярослав Дашкевич сприлюднили чимало відомостей про уживок французів і французькою мовою на закарпатську тематику. Особливо детально варто зупинитися на характеристичі робіт "Русько-українські селяни під угорськими лібералами" (журнал "Робітник", Женева, 1877) Михайла Драгоманова, "Територія, економіка і минуле південнокарпатських русинів" (Париж, 1924) Антона Годинки, "Магічні дії, обряди і вірування Закарпаття" (Париж, 1929) Петра Богатирьова, "Підкар-

патошка Русь" (Париж, 1935) Рене Мартеля, "Міста Підкарпатської Русі" (Париж, 1938) Жана-Анрі Муосе, "Підкарпатська Русь" (Женева, 1944) Альдо Дамі, "Приєднання Закарпатської України до Радянської України" (Львів, 1956) і "Радянська Україна у міжнародних відносинах (1918-1923)" (Париж, 1959) Василя Маркуся тощо.

Гадаємо сформульована нами наукова проблема виявиться вдалою для подальших ґрунтовніших студій. На разі пропонуємо розглянути її у шести вимірах.

§1. У другій половині ХУІ - першій половині ХІХ ст.

Невідомо, коли і в якому обсязі закарпатоукраїнська тематика вперше ввійшла у франкомовний світ. У всякому випадку про це епоха середньовіччя нічим засвідчить не може. Щойно з другої половини ХУІ в. (з початком нового часу) можна твердити про дебет французького фактору на авансцені закарпатської минувшини.

У 1676 р. на угорських землях, окупованих Австрією, спалахнув національно-визвольний рух (повстання "куруців"). Змовники під проводом Михайла Телекі попросили військову допомогу у французького короля Людовика ХІУ. Невдовзі в закарпатському Мараморші (належав до Семіградського князівства) з'явився здібний стратег Кристоф Боген з Алланди, що мав на французькі гроші організувати восьмитисячну найману армію. Весною 1677 р. генерал Боген з цього приводу звернувся до наддніпрянських козаків. На його заклик козацькі ватаги стали переходити Карпати. Близько п'яти тисяч козаків і дві тисячі польських військових пристало до Богена і воювало під французьким прапором у куруцькому повстанні, котре виявилось вельми успішним. Угорський магнат Емерик Текелі, головнокомандувач куруців, з двадцятитисячною армією в жовтні 1678 р. вирушив з Мукачівського замку в похід проти лабанців (австрійських військ) і до кінця року опанував закарпатоукраїнську і словацьку територію. Потреба у французько-козацькій найманій армії відпала. У травні 1679 р. генерал К.Боген повернувся на батьківщину.⁵⁷

Про ступінь інформованості пересічного закарпатського інтелігента про важливі поточні події у Франції кінця ХУІІ - початку ХІХ в. свідчить "Літопись Гукливецька". Її автор (з 1783 р.) - парох с.Гукливе (Воловецький район) о.Михайло Гріґаші (1758-1823).^{58a} Відомона Великої французької революції досягли і далекі гір-

ських закутків Закарпаття. Під роком 1796, що "погідливий був і хліба було доста", о.Гріґаші відзначив франко-німецькі бойові дії та австрійські територіальні втрати. Перед лицем французької агресії офіційні кола Угорщини (як складової Австрійської імперії) провели ряд охоронних заходів: "Панове, попи, ямеші овео, жито, гроші на воїнську помод даровали і невірних, то есть ізрадливих панов інших у Пенту ізгубили, інших до Мукачовського города до арешту послали". Літом наступного 1797 року, за свідченням літописця, "із французом ся оупокой ізробився", але все-таки в передчутті ймовірної небезпеки ямеші провели тривалий час у військових таборах ("муштрувалися і напротиво француза готовилися"). Ці приготування виявилися марними ("без всякого хосна") і принесли одні збитки ("келчик").

Документи, що зберігаються у Державному архіву Закарпатської області, підтверджують заангажованість тогочасного Закарпаття війною проти революційної Франції. Тут, зокрема, збиралися добровільні внески на "війну з французами". Так, 23 квітня 1794 р. такі пожертвування були проведені серед священників і прихожан Ужгорода.⁵⁸

Під роком 1813 у літописі Михайла Гріґаші зафіксовані вістки про розгром французів під Москвою та під Лейпцігом. Поряд відзначено оприятливу економічну ситуацію в рідній місцевості ("тогожде года цілоє літо досидь ішов і на верховині хліба було доста").^{58a}

Найчільнішим представником закарпатоукраїнської культури першої половини ХІХ в. був о.Василь Довгович (1783-1849). Як філософ (член-кореспондент Угорської академії наук - 1830 р.), він не обійшов аналізом бурхливі події свого часу, передусім - сходження шаленої зірки Наполеона І. Навчачись у Вараждині (1806-1807), Трнаві (1809) та Ужгороді (1810), В.Довгович створив низку поетичних творів латинською мовою, в яких прослідковувться симпатії до цієї непересічної постаті світової історії ("Про Наполеона Бонапарта", "Кант і Бонапарт", "Бонапарт і Олександр російський", "Панегірик Наполеону Бонапарту", "Віщування про рік смерті Бонапарта", "Епітафія Наполеону", "Весілля Наполеона з Людовікою, дочкою австрійського ціаря", "Людовіка - дружина Наполеона"). Не тільки міць французької зброї давала уяву Довговича, але, щонайперше, сила і глибина французького духу чи розуму (інтелекту). Провідним діячам Просвітництва Вольтеру, Руссо і Мірабо закарпатоукраїнський поет присвятив окремі твори. Згодом всі ці вірші склали збірку "Поезії", котра автором була "в рукописі ви-

дана в Мукачеві 1832 року".^{59a} Тоді Довгович працював у цьому місті священником і директором місцевої народної школи. Проте першопублікація "Поезій" Василя Довговича припала аж на 1882 р. Тим не менше, вказані ліричні присвяти суть яскравими світлинами резонансу (спровокованого французами як промоторами вселюдського прогресу), що проник до найдаальших і найглухіших закутків тодішньої Європи.

§2. У франкомовній періодиці другої половини XIX ст.

Політичні, соціально-економічні та культурні процеси, які переживала Європа впродовж усього XIX віку, мали величезний моральний вплив на українську інтелігенцію. Французькі гасла "Свобода! Рівність! Братерство!" запаморочили голови. І в Україні з'явилися нова плеяда "дисидентів", котрі були вимушені емігрувати на Захід. Проте перебуваючи на чужині, українські патріоти домоглися широкого розголосення відомостей про рідний край.

Одним із найвидатніших і найпродуктивніших представників української еміграції тої доби, безперечно, був професор Михайло Драгоманов. Він двічі відвідував Закарпаття. Улітку 1875 р. М. Драгоманов верхи на коні через Жаб'є (тепер – смт Верховина, Івано-Франківська обл.) перейшов Чорногору з галицького боку на закарпатський, побував у Сиготі, Мукачеві, Ужгороді та Пряшеві. А невдовзі, у 1876 р. навідався з короткочасним візитом до Ужгороду.

По гарячих слідах Драгоманов, славнозвісний приятель "пораненого брата" (тобто закарпатських українців) за висловом О. Мицюка, написав обширну статтю про шовіністичну політику угорської шляхти щодо закарпатоукраїнського селянства – "Русько-українські селяни під угорськими лібералами".¹⁶ Стаття частково побачила світ на сторінках франкомовного журналу анархістів "Le Travailleur" ("Робітник") у 1877 р. у двох номерах. Редакція журналу знаходилася у Женеві, а очолював її тоді французький географ світової слави Жан-Жак-Елізе Реклю (1830-1905).

У журналі "Робітник", власне, було опубліковано лише фрагмент праці Драгоманова. Справа в тому, що головний редактор на вимогу угорського комунара Лео Франкеля, члена Генеральної Ради І Інтернаціоналу (з 1880 р.), за нібито "московсько-панславистичний дух" припинив друкування поданої статті. Однак згодом ця розвідка з'явилася у повному варіанті італійською мовою у "Міжнародному соціалістичному журналі" (1880, № I).

Що не оподобалося Л. Франкелю та решту угорським соціалістам і лібералам? Те, що вперше було показано дволикого Януса угорського національно-визвольного руху. З одного боку, типовий угорець-революціонер старався показатися в очах європейської громадськості жертвою австрійського насилля, а з другого, в умовах дуалізму (після 1867 р.), швидко освоювався у ролі поневолювача, визискувача і асимілятора "відсього" слов'янського населення.

"Так чи інакше, – підсумував відомий історик Я. Дашкевич, – Драгоманов перший познайомив європейську громадськість з тим національним і соціальним гнобленням, в умовах якого проживали українці Закарпаття".^{16a} До того треба додати, що М. Драгоманов у своїй праці постарався показати тогочасну закарпатську дійсність на широкому історичному тлі України. Він стисло нагадав головні сюжетні лінії ґрунтовних книг "Опис України" (Руан, 1660) Г.Л. де Боплана, "Історія війни козаків проти Польщі" (Париж, 1663) П. Шевал'є, а також останньої на той час статті літературознавця А. Рамбо "Традиції, фольклор і мистецтво Малоросії", надрукованої у журналі "revue politique et litteraire" (1876, № 26).

Доречно тут поставити і зворотнє запитання: чи опостерігався у той час на закарпатських теренах інтерес до франкомовної цивілізації? Так. Однак в якій мірі це проявлялося важко відповісти. Зокрема, не маємо поки що жодних відомостей про те, як широко було запроваджено вивчення французької мови та історії у місцевих школах (гімназіях і семінаріях), яким означеним інформаційним багажем володіла тутешня інтелігенція і т.д.

Знаємо тільки, що популяризацією творчого доробку французьких учених і письменників серед закарпатських читачів активно займався ігумен (з 1869 р.) Мукачівського монастиря о. Анатолій Кралицький (1834-1894).⁶⁷ На сторінках газети "Свет" (виходила в Ужгороді) у 1868 р. (№№ 12-13, 15-18, 21, 49) він помістив нарис "Наполеон I в Москві", повідомлення "Заметка французького туриста об єпископі Штросмаєре" (з портретом) і "Характеристика Римського Духовенства XV и У века" (уринок із праці Амадея Тьєрі "Нарис історії Риму XV-X ст."). Для газети "Новий Свет" (Ужгород) А. Кралицький переклав оповідання Ж. Монклер "Луї Наполеон і чорт" (1871, № 20), в якому описується подія 1851 р. Переклад історичної розвідки французького академіка А. Тьєрі "Святий Іоанн Златоуст", виконаний Кралицьким, зустрічаємо у шести номерах 1890 р. та у п'ятнадцяти числах 1891 р. журналу "Листок", що ви-

ходив також в Ужгороді.

На початку XX ст. франкомовний світ був належно проінформований про Закарпаття у масштабніших працях українознавчого циклу. Поряд із тим продовжували виходити публіцистичні нариси і наукові дослідження, що зачіпали окремі ділянки суспільного життя закарпатських українців. У 1904 р. лауреат Нобелівської премії, норвезький драматург М.Б.Бьорнсон заснував у Парижі міжнародний тижневик "Le courrier viticole". Активним співробітником видання став галицький публіцист Я.Федорчук (1878, Снятин - 1916, Швеїцарія). Таким чином на сторінках престижного тижневика з'явилися дві серйозні статті "Під угорським гнітом" (1909, № 9), що продовжили справу Драгоманова, тобто викривали шовінізм і змальовували справжнє обличчя угорського лібералізму.⁷³

Беручи до уваги насамперед публікації у женевоському журналі "Робітник" та у паризькому тижневику "Европейський кур'єр", можна відзначити, що закарпатська тематика слабо проникала на шпальти періодичних видань другої половини XIX - початку XX ст., що виходили французькою мовою. Незважаючи на зусилля прогресивної української інтелігенції, зокрема, М.Драгоманова та Я.Федорчука, Закарпаття залишалось у цілому ще "землею невідомою" для тодішньої франкомовної Європи.

§3. Наукова спадщина 20-30-х рр. XX ст.

Загибель старих і поява молодих політичних утворень після першої світової війни привернула пильну увагу до карпатського регіону, де мали пролягти державні кордони новоутворених держав. У дипломатичній боротьбі за "карпатську спадщину" виграла Чехословацька Республіка на чолі з Т.Масариком.

Немаловажну роль у цій справі зіграв двотижневик "La Nation tchéco" (редагований Е.Бенешем), що був офіційним органом Чехословацької національної ради (Conseil National tchécoslovaque) у Парижі під час першої світової війни.⁵⁸ у двотижневику, зокрема, побачила світ промовиста стаття Карела Кадлеца "Русини південних Карпат - громадяни Чехословацької республіки" (1919).²⁵

Справу приєднання закарпатоукраїнських земель до ЧСР у франкомовному світі прекрасно пропагували і повноважні представники карпаторусинської громади Північної Америки. Наочним доказом цього є обширний публіцистичний нарис "Підкарпатська Русь" (1920),

що належав перу адвоката Григорія Катковича і був уміщений на сторінках паризького журналу "Le Correspondant".⁵⁶

Антон Бескид (як голова Карпаторуської народної ради) представляв інтереси населення Пряшівщини і Закарпаття на Паризькій мирній конференції (січень-лютий 1919 р.). Він входив до складу чехословацької делегації, однак не брав участі в роботі територіальної комісії, а в списку делегатів фігурував лише як представник русинів Східної Словаччини (Affaires de Ruthenes en Slovaquie orientale). Спираючись на Філадельфійську декларацію Масарика, закарпатська делегація вручила мирній конференції пам'ятку записку "Memoire n 6 Delegation tchécoslovaque Congrès de la Paix" (автор - Григорій Каткович, невдовзі перший губернатор Підкарпатської Русі). У ній мова йшла про автономне впорядкування Закарпаття у складі федеративної Чехословацької держави. Кордон між Закарпаттям і Словаччиною мав бути встановленим за етнічним принципом. Самостійна діяльність карпаторуської делегації звелась тільки до кількох конференцій з Ернестом Денісом, працівником міністерства закордонних справ Франції, на яких обстоювалася автономія краю.^{58 в}

Питання приналежності Підкарпатської Русі до Чехословаччини остаточно врегулював Сен-Жерменський мирний договір, підписаний між державами Антанти і Чехословаччиною 10 вересня 1919 р. У Сен-Жермен-ан-Ле було гарантовано автономію Подкарпатської Русі. Ці рішення повторено в конституції ЧСР від 29 серпня 1920 р. 4 червня 1920 р. у Трианоні було підписано мирний договір, який визначив нові кордони Угорщини. §48 цього договору підтвердив належність Закарпаття до Чехословаччини. Найгіршим наслідком цих і подальших подій став поділ закарпатоукраїнської території на дві частини - автономну Підкарпатську Русь і Пряшівщину, адміністративно підпорядковану Словаччині.⁶⁰

Процес підготовки і проведення Паризької мирної конференції покладав до життя масу політичних документів: усіляких меморандумів і звернень, заснованих на широких історичних екокурсіях. Особливо плідно працювали у цьому напрямі проугорські політичні діячі Закарпаття. Наприклад, Василь (Дасло) Балог-Берій склав "Пам'ятку записку" для держав-переможців.^{1а} Причому брошури (аналогічного змісту) вийшли окремо на англійській, німецькій та італійській мовах. Відповідні примірники "Пам'ятної записки" (від імені політичної партії русинів Угорщини) були передані представнику Антанти в Будапешті та угорському уряду, а також архіву в Парижі (з картою

"руського краю"). "Меморандум рутенів Угорщини (1920), "Завваги партії рутенів Угорщини" (1921) підготував для світової спільноти і Єно Рішко. У першому випадку текст подавався паралельними французькими, англійськими, італійськими колонками,^{50a} а в другому – французько-англійська брошура з'явилась окремо від італійсько-французької.^{50b}

З 1919–1920 рр. у нязці французьких та італійських, англійських і американських газет і журналів з'явилися тенденційні статті, написані або інспіровані угорцями. Вони прагнули довести віковичне право Угорщини на Закарпаття. У "Revue de l'Europe orientale" під цим кутом зору подавали події М.Гойдич – "Автономна територія русинів" (1919, № 1),²⁰ А.Берегі – "Угорщина та її національності" і Єно Рішко – "Економічна вага території рутенів" (1921, № 2),⁵⁰ у "figaro" (1 лютого 1920 р.) – Р.Ріколі ("Етнічне перехрестя").⁵⁹

Окремі брошури, розраховані на франкомовного читача підготували угорський дипломат Е.Чакі^{II} – "Русинське питання" (Париж, 1920), "Відомості про територіальний устрій південнокарпатських русинів" (Будапешт, 1922)–А.Годинка та Й.Ллеш-Ллешевич,²⁴ історик А.Годинка – "Територія, економіка та історія південнокарпатських русинів" (Париж, 1924)^{22, 22a} та проугорський політик, депутат чехословацького парламенту І.Куртяк – "Петиція чехословацьких русинів, що стосується автономії Підкарпатської Русі" (Ужгород, 1928).²⁷

Аналогічні спроби спостерігаються у представників проросійської орієнтації та російських емігрантів. Проте акцент зміщено, що відчувається у назвах – "Карпатська Русь: резонанс приєднання до Росії" (Париж, 1919),²⁸ "Спогади про національні почування малоросів австроугорської імперії" Д.Маркова.³⁴

Прочехословацьку позицію відображають праці "Русини південних Карпат – громадяни Чехословацької республіки" (1919) К.Каллепа,²⁵ "Статус Підкарпатської Русі" (1932) З.Пешки,²⁵ "Протест проти розділу карпатських русинів" (Прага, 1919) Д.Собіна,⁵⁴ "Походження лемків" (Париж, 1919)³ А.Бескида і Д.Собіна, "Політика Угорщини щодо рутенів" (Відень, 1919), "Пам'ятна записка про Підкарпатську Русь" (Женева, 1921)³⁵ і "Підкарпатська Русь з точки зору національного питання" (Прага, 1922).²⁹

Тому зрозумілі подальші імпульси, що спонукали французьких учених і журналістів, політиків відвідувати Закарпаття. До речі,

найвищим воєначальником тут у 1919–1923 рр. був генерал Парі, що з дружиною та двома доньками мешкав в єпископській резиденції в Ужгороді,⁷⁵ у 1930 р. поліція заборонила проведення мітингів, коли в Ужгороді знаходився французький маршал Франс д'Еспере, аби показати гостю мобільність і дієвість влади.

На початку 1920-х рр. французький географ пройшов уок закарпатськоукраїнську територію від Попраду до Чорногори, вивчаючи життя вівчарів, лісорубів, бокорашів, їх матеріальний побут і духовну культуру, знаряддя праці. У науковій студії "Чехословацька Русь", що друкувалася в журналі "Annales de Géographie" (1923, т.33) Дальме де ля Гаренні описав побачені предмети і явища народною мовою відвіданого краю.¹⁸ Подорожні нотатки відвідин Закарпаття у 1933 р. на сторінках журналу "Revue de Paris" подала Марта Улі.⁴⁷

Суттєві дані про сільське населення закарпатської низовини, а передусім про народну архітектуру (церкви, дзвіниці, придорожні хрести, хати і господарські будівлі, інтер'єр жител) привів у своїй монографії "Міста Підкарпатської Русі, 1919–1938" (Париж, 1938) етнограф Жан-Анрі Муссе.^{46, 46a} Крім того, він підготував для наукових журналів "Annales de Géographie" (1934, т.12) і "affaires étrangères" (1938, № 8) ряд статей, в яких висвітлив проблеми економіки (сільського господарства⁴⁴) та національної політики (становище євреїв⁴⁵) чехословацьких властей у Підкарпатській Русі.

Синхронний (статичний) метод швейцарського лінгвіста де Соскура справив значний вплив на російського вченого Петра Богатирьова (1893–1971), який на початку двадцятих років нинішнього століття почав застосовувати його для аналізу етнографічного і фольклорного матеріалу з Підкарпатської Русі. На I з'їзді слов'янських етнографів і географів у Парижі (1924 р.) П.Богатирьов виступив з доповіддю "Етнографічні поїздки у Підкарпатську Русь. Спроба статичного дослідження", де підсумував результати своїх розшуків на закарпатських теренах у 1923 р. У наступні роки вчений здійснив на Закарпаття ще ряд мандрівок, внаслідок яких побачила світ французькою мовою його книга "Магічні дії, обряди і вірування Підкарпатської Русі" (Париж, 1929). До цієї монографічної студії автор, крім зібраного власноруч, долучив багаті фольклорні дані з архіву чеського дослідника культури західноукраїнських земель Франтішка Ржегоржа.⁶ Окремі фрагменти з дослідження були опубліковані Богатирьовим на сторінках паризького славістичного

журналу "Le monde slave" (1926, № 7 і II) під назвами "Дивовижні явища і надприродні істоти у народних віруваннях Підкарпатської Русі"⁴ та "Ігри в похоронних обрядах Підкарпатської Русі".⁵ Згодом у часописі "L'Europe centrale" (1938, № 17, 18), що виходив у Празі, Петро Богатирьов подав статтю "Паска на Підкарпатській Русі".⁷ а у паризькому "revue de synthese" (1939, т. 17) – нарис "Сільський фольклор у Східній Словаччині та Підкарпатській Русі".⁸ Своїми франкомовними працями П. Богатирьов якнайкраще посприяв втягненню закарпатоукраїнського матеріалу в незрівнянно ширший (світовий) науковий контекст.

у 20-30-х рр. бачимо різнобічні зацікавлення франкомовних науковців до закарпатських старожитностей та до подій поточної історії. Шарль Буржуа висвітлює головні віхи становлення і розвитку греко-католицької церкви на Закарпатті. Його розвідка "Греко-католики на Підкарпатській Русі"⁹ була оприлюднена у "Nouvelle revue théologique" (1930, т. 17), що виходило у бельгійських містах Турне і Лувен. Дан Брандес у серії "Схід європейський сільськогосподарський" випустив брошуру, в якій торкнувся економічної політики Праги у відсталих регіонах ЧСР. "Що здійснив чехословацький уряд в аграрній сфері Підкарпатської Русі" (Париж, 1935) К. Брандеса¹⁰ – праця, що, в принципі, об'єктивно зафіксувала весь комплекс проблем закарпатського села, над якими систематично працювали чеські економісти і господарники. Стаття "Як Підкарпатська Україна бореться за своє визволення" М. Даника¹⁴ з'явилась у Женеві – в журналі "voix des peuples" (1938, № 3). У ній наголос зроблено на домінації українського фактору в грядущих політичних перемінах.

Феліко де Хиррандо детально проаналізував переломний для закарпатських українців 1919 рік. У книзі "Червоний заколот у Рутенії" (Париж, 1930),¹⁹ оснащений трьома картами, скрупульозно відслідковані перипетії, пов'язані із завершенням першої світової війни та в утворення нових незалежних держав (Чехословаччина, Угорщина і Польща), інтереси котрих у тій чи іншій мірі перетинались на Закарпатті. Промовиста назва монографії Антуана Скрімали "Підкарпатська Русь і Чехословацька держава" (Париж, 1938)⁵² свідчить про безперервний інтерес французької політичної еліти до суспільних процесів, які нуртували в "кляпковій" ЧСР і грозили розвнести країну вщент. Однією із болючих різнобіжностей між офіційною Прагою і чільними представниками закарпатської громадськості стало питання про автономний статус краю, обіцаний ще в 1919 р.

Невтомний пропагатор чехословацької ідеї Едуард Бенеш, будучи міністром закордонних справ ЧСР, здійснив у 1930 р. тривалу поїздку на Закарпаття, де підтвердив несхитність свого попереднього курсу (з часів Паризької мирної конференції). Всі думки з даного приводу Е. Бенеш оформив у книжці "Доповідь по проблемі Підкарпатської Русі та її місця в Чехословацькій республіці" (Прага, 1930), щедро розтиражованій чеською, українською, російською та французькою² мовами.

З коментарями і роз'ясненнями про те, як вирішувалась доля закарпатських земель на мирній конференції в Парижі (1919) виступив історик Льво Боршак. Видавці доповнили його дослідження "свіжими матеріалами" (у зв'язку з віденським арбітражем 2 листопада 1938 р.) і випустили під назвою "Карпатська Україна у міжнародній грі" (Львів, 1938).⁵⁸

Великого розголосу набуло монографічне дослідження славіста Рене Мартеля "Підкарпатська Русь" (Париж, 1935).³⁹ Грунтовні рецензії на працю з'явилися на сторінках журналу "Le Monde Slave" (1936, № 4) А. Гартла, газет "Новий час" (1935, ч. 234) Ю. Студинського і "Українське слово" (1935, 19 грудня) С. Росохи. Крім того, останній періодично подавав огляд карпатознавчих праць Мартеля, котрі публікувалися видавцями авторитетних французьких журналів "Affaires étrangères" та "Le Monde Slave" у 1935-1938 роках. Французький вчений показав себе послідовним поцінувачем і пропагатором минулого закарпатського краю. Він з'ясував становище місцевого населення в часи феодалізму,⁴² прослідкував етапи поширення тут етноніму "українець(ка)",⁴¹ а також присвятив окрему студію судовому процесу над православними у Мараморш-Сиготі 1914 р.⁴⁰

Свого часу Р. Мартель викладав французьку мову у Люблянському університеті (Словенія) і у 1927-1928 рр. перебував у науковому відрядженні в Україні – у Харкові, Львові, на Буковині та Закарпатті. Він дотримувався думки, що "підкарпатські русини – це частина українського народу", але з початковим розвитком національної самосвідомості. Мартель виступив проти проугорських аспірацій Зоржа Дебона, порівнюючи життя закарпатських українців із становищем французів у Бельгії та Швейцарії. На його погляд "українці Підкарпатської Русі можуть бути для українського народу тим, чим для французького народу французи Швейцарії", тобто прикладом тісної співпраці та зразкового мирного співжиття.

Інтерес до Закарпаття наприкінці 1930-х рр. посилювався також

у зв'язку з військово-політичним протистоянням Угорщини, Німеччини і Польщі, з одного боку, і ЧСР, з другого. Побачила світ одна кількість репортажів і нарисів про край. У різноманітних франкомовних часописах, зокрема "Le Petit parisien",⁷⁴ "Paris sein"⁶² і т.д. Світ уважно стежив за розгортанням подій на Закарпатті.

Таким чином, у 1920–1930-х рр. врешті бачимо систематичне зацікавлення закарпатською долею багатьох французьких інтелектуалів. Якщо попередній період характеризувався наявністю праць фактично тільки українського табору, то на новому етапі спостерігається певне ідеологічне протиборство. Тому відрадно, що в ролі безпристрасних арбітрів виступили етнічні французи.

У цьому контексті важливим, але досі не з'ясованим, залишається проблема зв'язків (культурних, політичних і т.д.) Закарпаття з франкомовним світом посередництвом численних емігрантських організацій, зокрема російських. Відомо, що Руська національна автономна партія Степана Фенцика наприкінці 30-х рр. налагодила тісні контакти з різними парамілітарними групами у Франції.⁶³ Так, представники РНАП у лютому 1938 р. прибули на урочисте засідання "Национальной Организации Витязей" (голова – М.Ф.Федоров) у Парижі.⁶⁶ Було також досягнуто домовленості про регулярну участь "карпаторуських" (по двоє щомісячно) у вишколах, які проводили "Витязи" на морі та в Альпах.⁷²

§4. Угорська пропагандистська кампанія (1938–1944 рр.)

Кожен акт окупації звичайно розвивається за типовим сценарієм у три дії: 1) підготовча пропагандистська кампанія, спрямована на обґрунтування територіальних претензій (працюють передусім історики); 2) власне військове вторгнення; 3) ідеологічна обробка світової громадської думки на користь неминучості та невідворотності заходів, втілених у життя агресором.

Угорським ревізіоністом у 1930-ті – середині 1940-х рр. досвіду не бракувало. Як і у переломний 1919 р., вони методично наводили світ, у т.ч. й франкомовний, продукцією, що мала на меті у найпривабливіших барвах представити "святостефанську ідею". Спеціально для цього була створена "Угорська ревізійна ліга", котра займалася безпосередньо поширенням інформації (періодики і книжок, витриманих у відповідному дусі) на чужомовний загал.

Серед періодичних видань цього спектру важливу роль відіграв журнал "nouvelle revue de Hongrie" (виходив у Будапешті). У 1938–1940 рр. в ньому було вміщено чимало матеріалів, пов'язаних із занепадом ЧСР і включенням Підкарпатської Русі (Карпатської України) до складу Королівства Угорщини. Альдо Д'Омї подав публіцистичні нотатки "Що я побачив на Підкарпатті" (1940, т.62),¹² а Габор Дараш – популярний нарис "Карпаторуси: шлях до національної самосвідомості та єдності" (1938, т.59).¹⁵ Андре Фрай підготував історичну довідку "Рутенія" (1938, т.59),¹⁷ Ж.Л.Куппер-Зонненберг всезагально висвітлив "Русинське питання" (1938, № 1),^{26a} а регентський комісар Підкарпаття Міклош Козма зацентрував увагу на політичних завданнях угорського уряду в контексті "Проблеми рутенів" (1939, т.61).²⁶ Також подавалися поточні інформаційні замітки, як-от редакційний "Новий порядок на Підкарпатті" (1939, т.61)³² чи "Відбудова Підкарпаття" (1940, т.62) Жана Старка.⁵³

Закарпатська проблематика у той час проникала у високоосвічене франкомовне середовище і завдяки публікаціям "Revue d'histoire comparée", що видавалось у Парижі. Скориставшись нагодою, Микола Гарчар сповістив тут про дворічну діяльність "Подкарпатського Общества Наук" (1943, т.21).²¹ У статті "Розвиток карпатоукраїнської історичної літератури" (1944, т.22) Йозефа Раца⁴⁹ віддано належне монументальним набуткам історіографічної скарбниці Закарпаття (І.Базилевич, М.Лучкай, В.Гаджега тощо).

У Будапешті французькою мовою періодично з'являвся на світ "Journal de la Société hongroise de statistique". Проте в ньому надibuємо лише один невеликий енциклопедичний допис "Повернення Підкарпаття" (1939, т.4).³¹

Ясна річ, зазначені автори працювали насамперед на еліту (аналітиків зовнішньополітичних відомств). Однак цей приціл мав під собою прагматичні підстави. Адже реальна доля світу (завдяки численним ідеологічним маніпуляціям, тощо), як правило, вирішується невеликим, тісним колом політиків. Опосередковано перед ними слово замовляли у такий (додатковий) спосіб й угорська верхівка.

§5. Закарпатська тематика у Франції та Бельгії 1940-х – 1950-х років

Упродовж другої світової війни Закарпаття знаходилося під владою Угорщини. Перемога СРСР у війні з Німеччиною внесла сут-

теві корективи у вибір свого політико-правового становища закарпатськими українцями. Таким чином у центрі Європи з'явилася Закарпатська область тоді Української РСР (внаслідок чехословацько-радянського договору 29 червня 1945 р.).

У передчутті важливих етно- і геополітичних змін у Східній Європі ряд провідних французьких фахівців пильно відслідковували карпатський регіон у політологічному та історико-культурному ракурсах. Так, Альдо Дамі оприлюднив синтетичну монографію "Підкарпатська Русь" (Женева-Аннемасс, 1944), де зібрано цікаві відомості почасти енциклопедичного характеру.¹² у серії "Зібрання подорожей і пригод" побачила світ солідна книга Роберта Андро "у затінку Карпат: карпатські місцевості напередодні війни" (Париж, 1946), щедро оформлена фотоілюстраціями і попереджена ґрунтовною передмовою Ерве Ловікка.¹

Бражаючи сповідь про долю засуджених і депортованих із Закарпаття у 1944-1945 рр. у володіння ГУЛАґу подав Ян Сад у своїх мемуарах "Утікач з раб" (Париж, 1952).⁵¹ Цьому присвячено окремий розділ "Закарпатська Україна після визволення радянськими військами". Ян Сад - псевдонім Івана Сарвадія (нар. 1917р. у Хусті).⁷⁷

Згодом у видавництві Українського науково-освітнього товариства у Бельгії з'явилася монографічне дослідження "Приєднання Закарпатської України до Радянської України. 1944-1945" (Львен, 1956) Василя Маркуся.³⁷ Автором передмови був один із небагатьох тоді авторитетних знавців східноєвропейської політики, довголітній співробітник і редактор щоденника "Le Monde" Андре П'єр. Ця студія мала широкий резонанс у науковому світі, про що свідчать численні рецензії на сторінках української періодики (на батьківщині та діаспорі) і чужомовних видань. Зокрема, Жан Дазель відгукнувся у "Revue Générale de droit International Public" (липень-вересень 1957), а Ілько Боршак - у "Revue des Etudes Slave" (1958, т.38).^{37а}

"Приєднання Закарпатської України до Радянської України" - це дипломна робота В.Маркуся після дворічного навчання в Інституті вищих міжнародних студій при юридичному факультеті Сорбони (Паризького Університету). У 1949-1951 рр. автор навчався у Фрайбурзі (Швейцарія) і став ліценціатом політичних і соціальних наук, а у 1957 р. захистив дисертацію з метою одержання докторату з міжнародного права на юридичному факультеті Сорбони. Ця докторська дисертація у розширеному вигляді була видрукувана у видавництві "Les Editions Internationales" під назвою "Радянська Укра-

їна у міжнародних відносинах та її статус у міжнародному праві: 1918-1923" (Париж, 1959).³⁸ Передмову написав авторитетний спеціаліст Шарль Руссо, професор юридичного факультету, член Інституту міжнародного права при Сорбоні.

В обох зазначених працях В.Маркус рельєфно зафіксував позицію українського національно-визвольного руху, чим сприяв популяризації проблем у франкомовному світі та ставив перепону тотальній дезінформації або елементарній тенденційності при висвітленні даних історичних і правових явищ та феноменів.

Отже, зусиллями А.Дамі, Р.Андро, Я.Сада і В.Маркуся у 1940-х - 1950-х рр. у Франції та Бельгії вийшли у світ важливі книги про закарпатську минушину. Вони мали також чималий рівноцілос на сторінках французьких періодичних видань. Це означало, що стався корінний перелом у науковій продукції франкомовного світу. Історія, культура і політичні процеси, котрі проходили на Закарпатті у першій половині ХІ ст., виборили окреме місце.

Доречно буде відзначити, що не залишились без уваги й важливі лінгвістичні аспекти. Зокрема, Борис-Отакар Унбагаум оприлюднив по-французьки невелику розвідку "Походження назви "Рутени".⁵⁵ Вона з'явилася у серії "Ономастика", котру започаткувала Українська вільна академія наук у Вінніпезі. Приблизно тоді ж побачила світ і брошура лінгвіста Б.Барвінського "Назва "Україна" на Закарпатті" (Вінніпег, 1952).⁵⁸

Ще один важливий нюанс, котрий матиме, гадаю, у подальших студіях вельми поважний резонанс. Після завершення другої світової війни по всій Європі спостерігались рееміграційні потоки. Півверталися і на Закарпаття люди, на тривалий час вирвані звідти скрутними обставинами. Так, у 1937 р. рідне село Щербовець (Воловецький район) разом з чотирма товаришами покинув і Василь Рижак. Упродовж кількох років йому довелося працювати на шахті у французькому місті Гренобль (неподалік Марселя). Скориставшись можливістю, В.Рижак повернувся на батьківщину після возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (1945 р.). Став колгоспником артiлі ім. Дамитрова (Мукачівський район), а спогадами про своє життя у Франції поділився на сторінках обласної газети.⁷¹ Очевидно, такі одиссеї були не поодинокими, особливо в середовищі народовецької (української інтелігенції). Наприклад, професор Кирило Митрович, довголітній редактор газети "Українське слово" в Парижі, покинув рідний Хуст і потрапив на чу-

§6. 60-90-ті роки ХХ ст.

Означений період збагатив різноплановими моментами. По-перше, вірування Закарпаття" (Москва, 1971) Петра Богатирьова (по-російськи)^{6а} та "Приєднання Закарпатської України до Радянської України. 1944-1945" (Київ, 1992) Василя Маркуся (по-українськи).^{37а} Спостерігається інтерес до українознавчої спадщини Рене Мартеля, про що свідчить переклад його статті "Українське питання" у сто-

личному журналі "Дніпро" (1994, № 1).⁴³ По-друге, побачило світ ряд суттєвих розвідок, котрі внесли чимало нового у розв'язок проблеми. Маю на увазі наукові дослідження Олександра Барана "Козаки під французьким прапором у куруцькій повстанні", Михайла Греська "Закарпаття - очима мандрівників і вчених", Петра Журавського-Граєвського "Питання Підкарпатської Русі на Міровій конференції в Парижі", Ярослава Дашкевича "Французька стаття Михайла Драгоманова", Густава Цвенгроша "Паризький міжнародний тижневик і українське питання". Вони з'явилися у різних українських (наукових і літературно-мистецьких) журналах Європи і Америки: у Нью-Йорку та Мюнхені ("Український історик", 1971, № 1-2),⁵⁷ Львові ("Жовтень", 1968, № II; "Дзвін", 1991, № 8),^{59,73} Києві ("Всесвіт", 1991, № II),^{16а} Варшаві ("Зустрічі", 1990, № 1-2).⁶⁰ Історик Іван Ванат зупинився на детальному аналізі матеріалів Паризької мирної конференції 1919 р., присвятивши цьому окремий підрозділ своєї монографії з новітньої історії українців Східної Словаччини.^{58в} Григорій Павленко підсумував відомості з величезної неординарної проблеми "Велика Французька революція і Закарпаття".⁶⁸ Августин Штефан виступив з версією про етнічне походження закарпатських і прикарпатських українців, оформивши її в окремий публіцистичний нарис (у книзі про минуле Карпатської України) - "Французькі рутени-русини".⁷⁶ Головні тези гіпотези Штефана співзвучні з монографією "Звідкіля походить Русь (Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції)" (Прага, 1829)^{73а} Сергія Шелухина.

На жаль, практично не зустрічаємо робіт карпатознавчого циклу в франкомовній періодиці. Можемо назвати лише невелике повідомлення Павла Магочія про роль угорського короля Сігізмунда Люксем-

бурзького (1387-1437) в історії русинів видрукуване в "Letzeburger Land".³³

Після політичного "потепління" в СРСР, а відтак з утворенням незалежної української держави, були покликані до життя нові форми українсько-французьких взаємин, де Закарпаття зайняло важливе місце. Зокрема, сюди прийшли представники кооперативу "Донго май" (заснований в кращих традиціях французького утопічного комунізму) і взяли в оренду фруктовий сад у с. Нижнє Селище (Хустський район).⁶⁴ "Донго май" доклав зусиль, аби встановилися тісні контакти ужгородських студентів з Центром лінгвістичних студій в Авіньйоні. У березні 1993 р. в Закарпаття на запрошення обласного відділення асоціації "Світ культури" завітав молодіжний аматорський театр із французького міста Клермон-Ферран, що у провінції Овернь. Під керівництвом Жана-П'єра Фаріна члени групи поставили п'єсу "Дюпон-стиліт" на сцені Закарпатського театру ляльок. Гості (загалом їх було 35) упродовж тижня проживали в сім'ях працівників закладів культури і освіти, тобто мали можливість краще пізнати особливості поточного життя типового ужгородця.

Логічним підсумком у ланцюжку цих подій стала в середині жовтня 1994 р. у приміщенні лінгвістичного центру "ЛІК" (Ужгород) презентація Товариства "Альянс Франсез Закарпаття".⁷⁰ Це - один із десяти подібних інституцій, що діють нині в Україні і які покликані пропагувати французьку мову і набуток франкомовної цивілізації.

Відрадним явищем в останні роки стало систематичне знайомство закарпатського читача з новими французькою сучасної поезії. Причому письменник Іван Петровіч підготував важливу добірку (малу антологію) із солідною передмовою і опублікував (як додаток) у газеті "Карпатський край" (1991, 26 листопада).⁶⁹ З провідними ліриками Оверню познайомив шанувальників художньої літератури Віктор Мотрук ("Новини Закарпаття", 1993, 26 жовтня; 1994, 12 листопада).^{65,65а}

* * *

Перші зустрічі закарпатців із франкомовним світом припадають на другу половину ХІІ ст. (генерал Боген). Французьке просвітництво посилює інтерес видатних інтелектуалів краю (В.Довгович) до студій над культурною спадщиною людства.

У наукових зацікавленнях франкомовного світу другої половини ХІХ - середини ХХ ст. закарпатська дійсність і минувшина посіла

Беручи до уваги публікації у женеvському журналі "Робітник" (1877) та у паризькому тижневику "Европейський кур'єр" (1909), можна відзначити, що закарпатська тематика ще слабо проникла на шпальти франкомовних видань до початку ХХ ст. Незважаючи на зусилля прогресивної української інтелігенції, зокрема М. Драгоманова і Я. Федорчука, Закарпаття ще залишалося невідомим для Європи.

У 1920-1930-х рр. врешті бачимо систематичне зацікавлення закарпатською минувиною з боку багатьох французьких учених (Д. де Гаренні, Ж.-А. Муосе і, особливо, Р. Мартеля), що залишили у спадок низку історичних, етнографічних і географічних нарисів у закарпатських українців та їх край. Значними імпульсами для цього стала боротьба на Паризькій мирній конференції 1919 р. та хвиля ревізіонізму 1930-х рр.

Завдяки самовідданій праці А. Дамі, Р. Андро і В. Маркуся у 1940-1950-х рр. у Франції та Бельгії вийшли у світ важливі монографічні студії про політичні процеси на Закарпатті у роки другої світової війни. Вони мали чималий розголос на сторінках періодичних видань. У підсумку це означало, що стався корінний перелом у наукових дослідженнях франкомовного світу. Історія і культура, політика і економіка Закарпаття вибороли окреме місце у контексті українознавчих студій. Підтвердженням цього є набуток 60-90-х рр.

Гадаємо, сформульована нами проблема виявиться вдячною для подальших, ґрунтовніших досліджень.

Література:

- I. Andrault R. A l'ombre des Carpathes dans les régions carpatiques à la veille de la guerre/Preface d'Hervé Lauwick; photos Robert Andrault. - Paris, 1946. - 426 p. (Collection Voyages et aventures).
- Ia. [Balogh-Beéry, László]. Aide-memoire adressé [par le parti politique ruthène de Hongrie] aux puissantes alliées et associées. Budapest, 1919. - 18 p.
2. Beneš, Eduarde. Exposé sur le problème de la Russie subcarpathique et son rapport à la République tchécoslovaque. - Prague, 1930. - 60 p.
3. Beakid A., Sobin D. Origine des Lèmes (Mémoire sur leurs revendications nationales pour la Conférence de la Paix). - [Paris,

1919]. - 30 p., map.

4. Bogatyrev, pier. Les apparitions et les êtres surnaturels dans les croyances populaires de la Russie Subcarpathique//Le monde slave [Paris]. - 1926. - Vol.III. - N 7. - P.33-54.
5. Bogatyrev P. Les jeux dans les rites funèbres en Russie Subcarpathique//Le monde slave. - 1926. - Vol.III. - N 11. - P.196-224.
6. Bogatyrev P. Actes magiques, rites et croyances en Russie Subcarpathique. - Paris, 1929. - 162 p. (Travaux publiés par l'Institut d'études slaves).
- 6a. Богатырев П. Магические действия, обряды и верования Закарпаття/Пер. с франц. Т.Цивьян//Богатырев П. Вопросы теории народного искусства. - Москва: Искусство, 1971. - С.167-296.
7. Bogatyrev P. Râques en Russie Subcarpathique//L'Europe centrale [Prague]. - 1938. - N 17. - P.270; N 18. - P.286.
8. Bogatyrev P. Le folklore de la construction rurale en Slovaquie orientale et en Russie Subcarpathique//Revue de Synthese [Paris]. - 1939. - Vol. XVII. - P.105-108.
9. Bourgeois, Charles. Les Gréco-catholiques en Russie-Subcarpathique//Nouvelle revue théologique [Journal-Louvain]. - 1930. - Vol.LVII. - N 7. - P.566-584.
10. Brandeis, Jean. Ce que le gouvernement tchécoslovaque avait accompli au point de vue agricole dans la Russie subcarpathique. Paris, 1935. - 44 p. (L'est européen agricole. Vol.V).
- II. Csaky, Etienne de. La question ruthène. - Budapest-Paris: Ferdinand Pfeiffer et H. de Soudier, 1920. - 35 p. (Questions de l'Europe orientale. N 7).
12. Dami, Aldo. Ce que j'ai vu en Subcarpathie//Nouvelle revue de Hongrie [Budapest]. - 1940. - Vol. LXII. - P.345-351.
13. Dami A. La Ruthénie subcarpathique. - Jeuneve-Annemasse: Les éditions du Mont-Blanc, 1944. - 375 p.
14. Danko M. Comment l'Ukraine subcarpathique lutte pour son émancipation//Voix des peuples [Jeuneve]. - 1938. - Vol.V. - N 3. - P.187-197.
15. Darás, Gabor. Les Karpatorusses: leur chemin vers la conscience

16. Dragomanov M. Les paysans russo-ukrainiens sous les libéraux hongrois//Le Travailleur [Jeuneve]. - 1877. - N 1. - P.20-24; N 4. - P.23-26. Див.: Милюк О. Приятель "пораненого брата" М.П.Драгоманів (В 35-ту річницю смерті)//Підкарпатська Русь [Ужгород]. - 1930. - № 7-8. - С.152.
- 16a. Драгоманов М. Русько-українські селяни під угорськими лібералами/Пер. з франц. Зої Борисюк//Всесвіт [Київ]. - 1991. - № II. - С. 187-190. Див.: Дашкевич Я. Французька стаття Михайла Драгоманова про Закарпаття//Всесвіт. - 1991. - № II. - С.186.
17. Frey, André. La Ruthénie//Nouvelle Revue de Hongrie. - 1938. - vol. 59. - P. 426-433.
18. Garennie, Dalma de la. La Ruthénie Tchecoslovaque - Russie subcarpathique//Annales de Géographie [Paris]. - 1923. - vol. 33. - P. 443-456.
19. Gérard, Félix de. Le complot rouge en Ruthénie: un reportage en Russie subcarpathique. - Paris: Jouve et Cie, 1930. - 125 p. (avec 3 cartes).
20. Gojdić, Method. Le territoire autonome ruthène//Revue de l'Europe orientale [Roma]. - 1919. - Vol. 1. - P.45-56.
21. Hárcsár, Nikolas. La Société savante du Subcarpathie de Ungvar//Revue d'histoire comparée: études hongroises [Paris]. - 1943. - Vol. 21. - P. 624-626.
22. Hodinka, Antal. L'habitat, l'économie et le passé du peuple ruthène//Revue des études hongroises et finno-ougriennes [Paris]. - 1924. - Vol. II. - P.244-275.
- 22a. Hodinka A. L'habitat, l'économie et le passé du peuple ruthène au sud des Carpathes. - Paris, 1924. - 34 p.
23. Illes-Ilyasevics, Joseph. Un peuple libéré et anéanti//Revue de Hongrie [Budapest]. - 1921. - Vol. 24. - P. 12-21.
24. Informations relatives à l'organisation du territoires des Ruthènes au sud des Carpathes. - Budapest, 1922. - 39 p. (Présentées par les Ruthènes émigrés [A.Hodinka et J.Illés-Ilyase-

- vics] au secrétariat général de la Société des Nations).
25. Kadlec, Karel. Les Russes au sud des Carpathes citoyens de la République tchécoslovaque//La nation tchèque [Paris]. - 1919. - vol. IV. - P.804-814.
26. Kozma, Nicholas. Le problème ruthène//Nouvelle Revue de Hongrie. - 1939. - Vol. LXI. - P. 3-14.
- 26a. Kuppers-Sonnenberg G.-A. Question des Ruthènes//Nouvelle Revue de Hongrie. - 1938. - Vol. 1. - P.61.
27. Kurtyak, Ivan. pétition des Ruthènes en Tchécoslovaque concernant l'autonomie de la Russie subcarpathique. - Oujgorod, 1928. - 12 p.
28. La Russie Carpatique: les raisons de sa réunion à la Russie. - Paris, 1919. - 15 p. [Slovenská knižovna, Prague].
29. La Russie subcarpathique au point de vue de la question des nationalités/Avec 4 annexes. - Prague, 1922. - 23 p. [CS: min-vo zahranič. veči].
30. La situation des minorités en Slovaquie et en Russie-Subcarpathique (Mémoire à la Société des Nations). - Berlin: Carl Heymanns verlag, 1923. - 67 p.
- 30a. Le territoire autonome de ruthènes au sud de Carpathes (Lettre des représentants du parti politique des ruthènes de Hongrie; Lettre de la légation Tchecoslovaque à Berne). - Geneve, 1921. - 12+12 p.
31. Le retour de la Subcarpathie//Journal de la Société hongroise de statistique [Budapest]. - 1939. - Vol. 4. - P.101-103.
32. L'ordre nouveau en Subcarpathie//Nouvelle Revue de Hongrie. - 1939. - vol. 61. - P.160-165.
33. Magosci, Paul R. Le rôle de Sigismonde de Luxembourg dans l'histoire des rusines//Letzeburger Land [Luxembourg]. - 1978. - N 47. - P. 13-14.
34. Markoff, Dmitrii. Mémoire sur les aspirations nationales des Petits-russiens de l'ancien empire austro-hongrois [Paris, 1919]. - 7 p.
35. Mémoire concernant la Russie Subcarpathique (Territoire ruthène du sud des Carpathes) - [Jeuneve, 1921]. - 39 p. [CS: min-vo zahranič. veči].

36. Marcus V. Le statut juridique de l'Ukraine subcarpatique durant les 30 derniers années//Résumé de la conférence scientifique à Sarcelles: 15-16.IX.1952. - Rome-Paris, 1952. - P. 56-58.
37. Marcus V. L'incorporation de l'Ukraine Subcarpatique à l'Ukraine Soviétique: 1944-1945/Préface de M. André Pierre. - Louvain: Centre ukrainien d'études en Belgique, 1956. - 144 p.
- 37a. Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України: 1944-1945/Передм. А.П'єра; пер. з франц. Я.Собко. - Київ: Інтел, 1992. - III с.
38. Marcus V. L'Ukraine Soviétique dans les Relations Internationales (1918-1923)/Préface de Ch.Rousseau. - Paris: Les Editions Internationales, 1959. - 326 p.
39. Martel, René. La Ruthénie subcarpatique. - Paris: Paul Harmann, 1935. - 188 p., map. - Рец.: Hartl A. Deux problème de la Russie subcarpatique//Le monde slave. - 1936. - Vol.13. - N 2. - P.93-102//ЖИВАЯ МЫСЛЬ Прага. - 1936. - № 16-17. - С.11-19; Росоха С.//Українське слово [Ужгород]. - 1935. - 19 грудня; Студинський Ю.//Новий час [Львів]. - 1935. - Ч.244.
40. Martel R. Le procès ukrainien de Marmarosz-Sziget//Affaires étrangères [Paris]. - 1936. - N XII. - P.623-634; 1937. - Janvier. - P.58-64. Огляд: Росоха С. Сигітський процес 1914 року в очах французького ученого//Українське слово. - 1937. - 25 лютого. - С.2-3.
41. Martel R. Le nom d'ukrainien' en Russie subcarpathique//Le monde slave. - 1937. - Vol. 14. - N 1. - P.560-569.Огляд: Росоха С. Голос французького ученого у справі українського національного імені на Підкарпатській Русі//Українське слово. - 1937. - 27 травня. - С.1-2.
42. Martel R. La Russie Subcarpatique au temps de servage féodal//Le monde slave. - 1938. - N 1.
43. Мартель Р. Українське питання//Дніпро [Київ]. - 1994. - № 1. - С.131-138.
44. Mousset, Jean-Henri. La vie rurale dans le pleine subcarpatique (Podkarpataska Rus')//Annales de Géographie. - 1934. - Vol. - P.380-396.

45. Mousset J.-H. Le problème juif en Russie subcarpathique//Affaires étrangères. - 1938. - Vol. 8. - N 8. - P.561-572.
46. Mousset J.-H. Les villes de la Russie subcarpatique, 1919-1938: l'effort tchécoslovaque. - Paris, 1938. - 25 p. (map.) [These complémentaire].
- 46a. Mousset J.-H. Les villes de la Russie subcarpathique (1919-1938): l'effort tchécoslovaque. - Paris: Librairie Droz, 1938. - 139 p. (Travaux publiés par l'Institut d'études slaves).
47. Oulie, Marthe. A travers la Russie subcarpathique//Revue de Paris [Paris]. - 1933[- Vol. 40. - N 16. - P.900-914.
48. Peska, Zdeněk. Le statut de la Russie subcarpathique//Bulletin de droit tchécoslovaque [Prague]. - 1930-1932. - Vol. 3. - N 1. - P. 26-36.
49. Racz, Joseph. Le développement de la littérature historique carpatho-ukrainienne//Revue d'histoire comparée. - 1944.-Vol.20.
50. Risko, Jenő. La signification économique du territoire ruthène//Revue de l'Europe Orientale. - 1920. - Vol. II. - P.89-104.
- 50a. [Risko J.] Mémoire des ruthènes de Hongrie aux puissances alliées et associées. - Budapest, 1920. - 16 p.
- 50b. [Risko J.] Notice du parti ruthène de Hongrie présentée à la Société de Nations, aux puissances étrangères et à la Commission de délimitation. - Budapest, 1921. - 18 p.
51. Sad, Jan. L'Ukraine subcarpatique après la libération par les troupes soviétiques//Sad J. Echappé du paradis. - Paris, 1952. - P.161-199.
52. Scrimali, Antoine. La Ruthénie subcarpathique et l'état tchécoslovaque. - Paris: La Technique du Livre, 1938. - 94 p.
53. Sobin, Dimitri. Protêt contre le partage de la contrée russe de Carpathes (Appel à la justice du Congrès de la Paix à Paris). - Prague: Conseil national des Russes des Carpathes, 1919. - 8 p. [Slovenska knižovna, Prague].
54. Stark, Jean. La reconstruction de la Subcarpathie//Nouvelle revue de Hongrie. - 1940. - Vol. LXII. - P.352-358.
55. Umbegaun, Boris Otacar. L'origine du nom de Ruthènes. - Winnipeg: Académie ukrainienne libre des sciences, 1953. - 12 p. (Onomastica. - N 5).

56. Žatkovič, Gregor. La Podcarpatho-Russie//Le Correspondant [Paris]. - 1920. - № 279. - P.645-664.
57. Баран О. Козаки під французьким прапором у куруцьким повстанні//Український історик [Нью-Йорк - Мюнхен]. - 1973. - № 1-2. - С.107-111.
58. Барвінський Б. Назва "Україна" на Закарпатті. - Вінніпег: Накл. Братства Карп. Січовиків, 1952. - 16 с. (Назвознавство. - Ч.4).
- 58а. Біленький Я. Угроські літописні записки//Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові. - 1911. - Т.СІУ.-С.73-82.
- 58б. Борщак І. Карпатська Україна у міжнародній грі. - Львів: Вид-во "Наше слово" - Видавн.опілка "Діло", 1938. - 63 с.
- 58в. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. - Т.І (1918-1938 рр.). - Братіслава-Пряшів: Словацьке педаг. вид-во, відділ укр. л-ри, 1990. - 342+XXV с.
59. Гресько М. Закарпаття - очима мандрівників і вчених//Жовтень [Львів]. - 1968. - № II. - С.130-138.
- 59а. Довгович В. Поезії/Пер. з латин. В.Маслюка і Ю.Сака, з угор. - Л.Баботи, І.Машиноського і О.Рудловчак; упорядк. І.Машиноського/Науковий збірник Музею української культури у Свиднику [Пряшів]. - 1982. - Т.ІО. - С.113-232.
60. Журавський-Граєвський П. Питання Підкарпатської Русі на Міровій конференції в Парижі//Зустрічі [Варшава]. - 1990. - № 1-2. - С.130-141.
61. Зейкан Ю. Професор Кирило Митрович - редактор "Українського слова" в Парижі//Закарпатська правда [Ужгород]. - 1992. - 15 вересня. - С.2.
62. Карпатська Русь и заграница//Нашъ путь [Ужгород]. - 1938. - 18 октября. - С.3.
63. Министр д-р С.А.Фенцик и Париж//Нашъ путь. - 1938. - 21 октября. - С.3.
64. Мотрук В. "Міліметр практики - більше, ніж кілометр теорії"//Закарпатська правда. - 1993. - 18 лютого. - С.3.
65. Мотрук В. "Поезія дивує, мов новий день"//Новини Закарпаття [Ужгород]. - 1993. - 26 жовтня. - С.8.

- 65а. Мотрук В. Уперше українською//Новини Закарпаття. - 1994. - 12 листопада. - С.12.
66. Олас О. Письмо из Парижа//Нашъ путь. - 1938. - 5 апреля.-С.4.
67. Падяк В., Лльченко Л. Анатолий Кралицкий: Бібліографічний покажчик. - Ужгород, 1994. - II2 с.
68. Павленко Г. Велика Французька революція і Закарпаття//Карпатика (Актуальні проблеми історії і культури Закарпаття). - Вип. I. - Ужгород, 1992. - С.74-93.
69. Петровцій І. Приглушені ридання (Мала антологія сучасної французької поезії)//Карпатський край. - 1991. - 26 листопада. - С.1-4 вкл.
70. Презентація Товариства ["Альянс Франсез Закарпаття"]//Новини Закарпаття. - 1994. - 20 жовтня. - С.3.
71. Путь страданий (Рассказ ... Василия Рижака о его жизни во Франции)//Советское Закарпатье [Ужгород]. - 1949. - 23 июня. - С.3.
72. Русь - на Карпатах (Большой интерес к Подкарп[атской] Руси в Париже)//Нашъ путь. - 1938. - 22 февраля. - С.4 (Підписано - Учасникъ).
73. Цвентгрос Г. Паризький міжнародний тиждень і українське питання//Давін [Львів]. - 1991. - № 8. - С.141-146.
- 73а. Шелухин С. Звідкіля походить Русь (Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції)/З географ. (оріент.) картою. - Прага: А.Фішер (слов'ян. відділ), 1929. - 129 с.
74. Штефан А. Августин Волошин - президент Карпатської України: Спомини. - Торонто: Карпат. дослід. центр, 1977. - 208 с.
75. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України/Вступ. сл. Ю.Ревая. - Кв. перша. - Торонто: Карпат. дослід. центр, 1973. - 352 с.
76. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України від давних давен до 1927. - Кв. друга. - Торонто: Карпат. дослід. центр, 1981. - 382 с.
77. Сарведій І. "Я прагнув осягнути щось, що перевищило б мене, що торкалося б вічності..."//Карпатський край.- № 7-12 (липень-грудень).- С. 22-31.